

PAPER DETAILS

TITLE: KIZB TANIMI ve ILGILI KAVRAMLAR zü'l-YEDEYN HADÎSİ BAGLAMINDA BIR
DEGERLENDIRME-

AUTHORS: Muhammet Osman Ay,Hasan Tefvik Marulcu

PAGES: 1-23

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2924969>

KIZB TANIMI ve İLGİLİ KAVRAMLAR -zü'l-YEDEYN HADİSİ BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME-

Muhammet Osman AY¹
Hasan Tefvik MARULCU²

ÖZET

Kizb kavramının tanımı dilciler arasında farklı şekillerde görülmektedir. En meşhur olarak Cumhûr, Nazzâm ve Câhız'ın tanımları karşımıza çıkmaktadır. Cumhûr'un kizb tanımı vakıaya mutabık olmayan söz iken Nazzâm'ın kizb tanımı itikada mutabık olmayan sözdür. Câhız'ın kizb tanımı ise Cumhûr'un ve Nazzâm'ın kizb tanımlarının bir karışımı olarak hem itikada hem de vakıaya mutabık olmayan sözdür. Yapılan bu tanımlar arasında Cumhûr'un kizb tanımı diğer tanımların içinde en tutarlı ve tenkide uğramayan tek tanımdır. Ancak Zü'l-yedeyn hadîsi şeklinde meşhur olan rivâyette sanki Mu'tezilî Âlim Nazzâm'ın kizb tanımının daha doğru olduğu anlaşılmaktadır. Hâlbuki iş anlaşıldığı gibi değildir. Mevzu bahis olan rivâyette Hz. Peygamber'in ağzından şeref sudûr eden mücezz kavillerini iyi anlamak gerekmektedir. Maalesef bazı kişilerin bilgi yetersizliğinden ötürü mevzu bahis rivâyette birtakım te'villerin yapılması zorunlu hale gelmiştir. Her yerde olduğu gibi Ulemamız bu konuda da tutarlı davranmış ısrarla Nazzâm'ın görüşünün vehmedilmemesinin gerektiğini vurgulayarak konuyu Cumhûr'un kizb tanımıyla çözüme kavuşturmuştur. Sonuç itibariyle kizbin her ne olursa olsun vakıaya mutabık olmayan söz olduğu ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kizb, Cumhûr, Nazzâm, Câhız, zü'l-Yedeyn.

DEFINITION of KIZB and RELATED CONCEPTS – an EVALUATION in the CONTEXT of the HADITH of zhu'l-YADAYN–

ABSTRACT

The definition of the concept of kizb is seen in different ways among linguists. The most famous are the definitions of Majority, Nazzâm and al-Jâhiz. While Majority's definition of kizb is a word that does not agree with the fact,

¹ Muhammet Osman Ay, Yüksek Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, ayosmann525@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5720-8118, (Sorumlu Yazar).

² Hasan Tefvik Marulcu, Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, hasanmarulcu@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7247-1547.

Nazzâm's definition of kizb is a word that does not agree with the creed. Jahiz's definition of kizb, on the other hand, is a word that does not agree with both belief and fact, as a mixture of Majority's and Nazzâm's kizb definitions. Among these definitions, Majority's definition of kizb is the most consistent and the only one that is not criticized. However, in the famous narration in the form of the hadith of zhu'l-yadayn, it seems as if the Mu'tazilî Scholar Nazzâm's definition of kizb is more accurate. However, the business is not as it seems. In the related narration, Hz. It is necessary to understand well the mujaz words that emerged from the mouth of the Prophet. Unfortunately, due to the lack of knowledge of some people, it has become obligatory to make some interpretations in the aforementioned narration. As in everywhere else, our ulema acted consistently on this issue, insisting that Nazzâm's opinion should not be misunderstood, and resolved the issue with the Majority's definition of kizb. As a result, it has been revealed that kizb is a word that does not agree with the fact, no matter what.

Keywords: *Liyng, Majority, Nazzâm, al-Jâhiz, zhu 'l-yadayn.*

1. GİRİŞ

Âyet ve hadislerde Müslümanlardaki sıdk ve sadâkat sıfatları övülmüş, münafık ve kâfirlerdeki kizb ve kâzıblık ise zemmedilmişlerdir. Kurân'ın müsbet ve menfî olarak iki ayrı uç olarak ele aldığı bu hasletlerin mâhiyeti ise sonraki dönemde Kelâm âlimlerinin tartışma konusu olmuştur. Mezheplerin söz konusu kavramların mâhiyetine dair farklı yorumları, onları zâhiren kendi görüşleriyle çelişkili gibi görünen bazı âyet ve hadisleri izah etme zorunluluğu doğurmuştur. Zü'l-Yedeyn hadîsi şeklinde ma'ruf hâdise de cumhûrun sıdk ve kizb tanımlarıyla zâhiren çelişmektedir. Bu bağlamda cumhûru temsil eden âlimler hakîkatte, kendi yorumları ile bu hadîs arasında aslında bir çelişkinin bulunmadığını ispat etmek için çeşitli cevaplar vermişlerdir.

Sıdk ve kizb birbirinin zıttı kavramlarıdır. Onların arasındaki bu zıtlık sayesinde birinin özelinde yapılan izahlar diğerinin anlaşılmasını da sağlamaktadır. Bundan dolayı çalışmamızda ihtisar amaçlanarak sadece kizb kavramı esas alınmış ve konu bu kavram üzerinde inşâ edilmiştir.

Çalışmada ilk olarak kizbin kuşattığı manalar, kizbin mâhiyetine dair İslâm âlimlerinin farklı kanaatleri, kizb ile ilgili kavramlar ve edebî sanatlar açısından kizbin değerlendirilmesi incelenmiştir. Son olarak ise Zü'l-yedeyn hadîsi konu edilmiş, bu hadiste nakledilen olayın Nazzâm ve cumhurun kizb kavramına dâir yorumlarıyla karşılaştırması yapılmıştır.

Çalışmanın temel amacı zü'l-yedeyn hadîsi özelinde sıdk ve kizb kavramlarının mâhiyetine dair yapılan tartışmaları ortaya koymak, bu tartışmalarda Cumhûrun izahlarını ve bazı âyet ve hadislerle bu izahlara

karşı yapılan itirazların değerlendirmesini yaparak, geleneğimizde birçok farklı eserde dağınık şekilde bulunan bu tartışmanın irdelenmesidir.

2. KIZB'İN TANIMI ve KIZB İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

2.1. Kizb ve Yanlış İlişkisi

Konuya geçmeden önce “kizb” ve “yanlış” arasında şöyle bir ilişki bulunmaktadır. Yanlış kavramı doğru olmayan her şeydir. Doğru olmayan her şey yani her yanlış ise kizb değildir. Çünkü kizb kişiyi günahkâr yapan yanlıştır. Kişiyi günahkâr yapmayan yanlışlar da bulunmaktadır. Nitekim bu gibi yanlışlar kişiyi sadece hatalı gösterip, herhangi bir günaha sokmaz. Bu durumu tabloştıracak olursak karşımıza şu şekilde bir tablo çıkmaktadır:

Yanlış: Doğrunun zıttı olan her şeydir. İki kısma ayrılır:

- 1- Kasıtsız olarak doğrunun zıttı olan kavramlar: Hars/tahmin, hata
- 2- Kasıtlı olarak doğrunun zıttı olan kavramlar: İfk, zûr, bühtan, cuhd, hulf vd...

Ancak kizb kelimesi gerçeği ve kesinliği içermemesi bakımından yanlış kelimesi yerine kullanılmıştır (Ebu Hilal, 2013: 56-57, 261). Adeta yanlış olan her şey yalan olarak kabul edilmiştir. Normal şartlarda kasıtlı veya kasıtsız yanlış kavramı karşımıza iki şekilde çıkması gerekirken bu ayrım gözetilmeksizin her bir duruma kizb kelimesi tayin edilmiştir. Dolayısıyla tablo yeni haliyle şu şekilde olmaktadır:

Kizb/Yalan: Doğrunun zıttı olan her şeydir. İki kısma ayrılır:

- 1- Kasıtsız olarak doğrunun zıttı olan kavramlar: Hars/tahmin, hata
- 2- Kasıtlı olarak doğrunun zıttı olan kavramlar: İfk, zûr, bühtan, cuhd, hulf vd...

Ancak belirttiğimiz üzere kasıtsız olan yanlışların yalan diye isimlendirilmesi sadece sûreten olup hakikaten değildir. İkinci kısım olan kasıtlı yanlışlara kizb isminin verilmesi ise hakîkî manadadır (Ebu Hilal, 2013: 56-57, 261). Yeri geldiğinde detaylı şekilde anlatılacaktır.

2.2. Kizb'in Tanımı

Yalan kelimesinin sözlük manaları hakkında bir çalışma yapılmış olup, yapılan bu çalışmada detaylı bir şekilde işlenmiştir (Geze, 2009).

Ancak biz bu çalışmamızda konuyu fazla uzatmama adına sadece yalanın ıstilahî tanımını yapacağız.

Yalan kavramının ıstilahî tanımına geçmeden önce dilcilerin bu konuyu ele aldıkları haber-inşâ tanımlarına değinmek gerekir. Çünkü yalan yargısının bulunduğu cümleler haberî cümlelerdir. İnşâî cümleler konumuz dışındadır.

Haber-inşâî cümlelerinin en temel ayrımı, yargı bildirmekle beraber zihindeki cümlelerin söylenmeden önce de hariçte bir nispetinin olmasıdır. Ancak inşâî ifadelerde cümle kategorisine girmesine yani onlarda da öğeler arasında bir isnat ilişkisi bulunup, yargı bildirmesine rağmen ancak bu ifadeler dile geldikten sonra onlara ilişkin hariç yani haricî nispet varlık kazanır. Nitekim “Kapıyı aç.” emir cümlesi düşünüldüğünde bu cümle söylendikten sonra kapı açılır. Cümlelerin dile gelmeden önce bir harici nispet yoktur (Önder ve Yavuz, 2021: 504). Ancak “Kapı açıktır.” cümlesindeki yargı ise dile gelmeden önce de harici bir varlığa sahiptir. Dolayısıyla aralarındaki fark, haricî nispetin birinde konuşma meydana gelmeden önce varlığını göstermesi, diğerinde ise konuşma meydana geldikten sonra varlığını göstermesidir (Teftâzânî, 2019: 115-116; Teftâzânî, 2017: 58-59).

Bu ayırmadan sonra yalan karşımıza ıstilahî manada üç farklı tanımı çıkmaktadır; Cumhûr-u Ulema, Nazzâm ve Câhız.

2.2.1. Cumhûr’a Göre Kizb’in Tanımı

Cumhûr, yalanı “zihindeki haberin vakıaya³ mutabık olmaması” ile tanımlamıştır (Teftâzânî, 2017: 60). Yani haber verenin zihnindeki kelam ile vakıadaki durumun birbirine zıt olması halidir. Mesela “Zeyd ayaktadır” cümlesi “Zeyd” ve “ayakta olmak” kelimeleri arasında bir nisbetin gerçekleştiğini; “Zeyd ayakta değildir” cümlesi ise böyle bir nisbetin gerçekleşmediğini gösterir. Dolayısıyla haber verenin zihnindeki kelâmdan elde edilen nisbet ve vakıadaki nisbetin her ikisinin arasında bir uyumsuzluk söz konusu olduğunda yani biri olumlu iken diğeri olumsuz, biri olumsuzken diğeri olumlu olması durumunda haber yalan olur (Teftâzânî, 2017: 60; Irmak, 2011: 62-63).

2.2.2. Nazzâm’a Göre Kizb’in Tanımı

Nazzâm (ö.231/845) ise yalanı şu şekilde tanımlamıştır: Kişinin kendi itikadına mutabık olmamasıdır. Veleve ki kişinin kendi itikadı hatalı

³ Vakıa’dan kastımız: Gözle gördüğümüz, gerçek dünyadır.

olsun. Dolayısıyla Nazzâm'a göre inanmayarak "Gök üstümüzdedir." diyen bir kişinin bu sözü yalan olmaktadır (Teftâzânî, 2019: 116).

2.2.3. Câhız'a Göre Kizb'in Tanımı

Câhız (ö.255/869), Cumhûr'un ve Nazzâm'ın yalan tanımlarını bir araya getirerek kendi yalan tanımını şu şekilde oluşturmaktadır: Haberin vakıaya mutabık olmadığına inanarak aynı şekilde haberin de vakıaya mutabık olmamasıdır. Mesela göğün altımızda olmadığına inanan birinin "Gök altımızdadır." demesi hem vakıaya hem de kişinin inancına mutabık olmadığı için yalandır (Teftâzânî, 2017: 62).

Çalışmamın asıl konusundan çıkmamak için Nâzzam ve Câhız'ın tenkit edildiği hususlara değinmeyip sadece yalan ile ilgili tanımlarına değindik. Bu konuda detaylı bilgi için Teftâzânî'nin (rahimehullah) "el-Mutavvel" ve "Muhtasaru'l-Meânî" adlı eserlerine müraccat edilebilir (Teftâzânî, 2019: 115-121; Teftâzânî, 2017: 60-63).

2.3. Kizb ile İlgili Kavramlar

2.3.1. Kasıtsız Yapılan Kizb

Daha öncede belirttiğimiz üzere bu kısma kizb isminin verilmesi hakikaten değil, sûretendir. Aşağıda her bir kavramın sûreten kizbe benzeme yönü beyan edilecektir.

2.3.1.1. Hata خطاً

Hata kelimesi sözlükte "istenilmeyen bir şey yapmak, yapılması uygun görülen bir şey yapmak isterken başka bir şeyin ortaya çıkması, uygun olmayan bir şeyi yapmaya kastedip, başka bir şey yapmak (İsfahânî, 2012: 347-349), doğrunun ve kastın zıttı, ism (أثم), zenb (ذنب) (Tehânevî, 1996, 1: 747), zelle (Ebu Hilal, 2013: 261) gibi manalara gelmektedir.

Doğru olmayan her şeye kullanılan hata kelimesi kizbden şu şekilde ayrılmaktadır: Kizb günahıdır. Günah ise ancak kasıtlı olan durumlarda meydana gelir. Hata ise bazen kasıtsız olabilir (Ebu Hilal, 2013: 261). Dolayısıyla her kizb hata iken her hata kizb değildir.

2.3.1.2. Hars خرس

Hars sözlükte "zan, tahmin-sanı, yalan, meyve kabuğu (İsfahânî, 2012: 336-337), halka (Muhammed er-Razi, 1999: 79), mızrak, nehir engeli (İbn Manzur, 1414, 7: 21) gibi manaları ihtiva etmektedir. Kur'an'ı

Kerîm’de üç farklı kalıpta gelip toplamda beş yerde geçmektedir (Abdulgani, 2000: 293).

Istilahî olarak bir şey hakkında yapılan tahmin-zan manasındadır. Hiçbir surette kizbe dahil değildir. Nitekim “كم خرس نخلك” şeklindeki bir kullanım “Tahmini ne kadar hurman çıkar” manasını içermektedir (Ebu Hilal, 2013: 56).

Hars kelimesinin Kizb ile sadece sûreten bir ilişkisi vardır. Çünkü Hars kelimesi genel itibarla zan manasında olup kesinlik içermeyen yerlerde kullanılır. Mesela “galiba, bence, zannımca, sanımca, tahminimce”... gibi kullanımlar kesinlik ifade etmez. Kesinlik ifade etmemesi cihetinden bu kullanımlar kizbe benzetilmiştir. Çünkü kizb de kesinlik içermeyen şeyler hakkında kullanılmaktadır. Ancak aralarında her ne kadar böyle bir ilişki bulunsada kizb kasıtlı olarak gerçeğin ifade edilmediği yerlerde kullanılır. Ancak hars ve diğer zan-tahmin içeren manalar kasıtsız olarak gerçeği ifade etmeyen yerlerde kullanılmaktadır (Ebu Hilal, 2013: 56-57). Dolayısıyla ilerde zikredeceğimiz Kizb kelimesi ile alakası bulunan kelimeler arasında en olumlu ve masum manaya sahip kelime Hars kelimesinin olduğu ortaya çıkmaktadır. Mesela bir kimse bir şey yaptığını zannedip, ben o işi yaptım dese; ancak daha sonra zannettiğinin tam tersi olmuş olsa bu kimse günahkâr değildir. Sadece hata etmiştir (Ali el-Kârî, 2002, 2: 805). İkinci bölümde anlatacağımız Zü’l-Yedeyn hadisinde mevzu bahis olacak kısım bu kısımdır. Yani tahmin (خرص) hata etmekle beraber gerçek olmadığını kastetmeyerek sadece zannî olarak sûreten kizbe benzeyen bir ifadedir.

2.3.2. Kasıtlı Yapılan Kizb

Bu kısma kizb isminin verilmesi hakîkî manadadır. Ancak kizbten umum-husus kaydıyla ayrılmaktadır. Dolayısıyla her biri kizb olurken kizb ise sadece birine tahsis edilmemiştir.

2.3.2.1. İfk افك

İfk kelimesi “yalan (Ferahidi, 5: 416; Firuzabadi, 2005: 931; İbn Manzur, 1414, 10: 390-392; Muhammed er-Razi, 1999: 19), iftira-uydurma, bir şeyi olduğu veçhinden döndürerek başka bir hale sokmak, saptırmak (İsfahânî, 2012: 85-86; Kefevî, 2012: 990), bir şeyi döndürmek-değiştirmek, dönmek (Ferahidi, 5: 416; İbn Manzur, 1414, 10: 931; Muhammed er-Razi, 1999: 19), şehir alt-üst olmak (Firuzabadi, 2005: 932; İbn Manzur, 1414, 10: 391; Zebidi, 27: 46), çorak ve verimsiz olmak (Ahmet Muhtar, 2008, 1: 103; Firuzabadi, 2005: 932; İbn Manzur, 1414, 10: 391), aklı ve görüşü zayıf olmak (Ahmet Muhtar, 2008, 1: 103;

Firuzabadi, 2005: 932; İbn Manzur, 1414, 10: 391; Zebidi, 27: 46)” gibi manalara gelmektedir.

İfk yalandan ve iftiradan daha belîğ bir kullanıma sahiptir (Endelüsî, 1983: 46; Heyet, 1404-1427, 5: 299; Heyet, 9: 3959; Mustafa Derviş, 1415, 6: 568). Ama genellikle kizb manasında tefsir edilir (Heyet, 1404-1427, 5: 299). Nitekim Kur’an’da ifk şeklinde varid olan bütün kelimeler kizb manasını taşımaktadır (Kefevî, 2012: 127). İfk’te kizb gibi hak olanı batıla çevirmek olduğu için haramdır. Cezası kizb ile aynı olup ta’zirdir (Heyet, 1404-1427, 5: 300).

Kur’an’ı Kerîm’de 12 farklı kalıpta gelip toplamda 30 yerde geçmektedir (Abdulgani, 2000). Ahkaf Sûresi 46. âyette, A’raf Sûresi 117. âyette, Zâriyât Sûresi 51. âyette, En’âm Sûresi 95. âyette, Mü’min Sûresi 63. âyette ve Mâide Sûresi 75. âyette “çevirmek-dönmek-döndürmek-sapmak”, Nûr Sûresi 11. âyette, Sâffât Sûresi 151. âyette ve Şuarâ Sûresi 222. âyette “iftira”, Ankebût Sûresi 17. âyette “yalan”, Necm Sûresi 53. âyette ve Hâkka Sûresi 9. âyette “alt-üst olmuş beldeler” olarak ifk kelimesinin manaları geçmektedir.

Kizb ve İfk her ne kadar birbirleri ile alakaları olsa da aralarında şöyle bir fark bulunmaktadır: Kizb, haber verenin haberi olduğu şekliyle aktarmadığı haberlere tayin edilmiş bir isimdir. Asıl itibariyle Arapçada taksir manasında kullanılmaktadır. Nitekim Araplar, savaşta üzerindeki yükü/sorumluluğu terk ettiği zaman savaş esnasında dostlarını bıraktı-sorumluluğunu yerine getirmedi-kusurlu davrandı şeklinde “كذب عن قرنه” ifadesini kullanılmaktadırlar. Aynı zamanda Kizb ister sıradan bir kötülük olsun ister fahiş derecede bir kötülük olsun fark etmez her iki durum içinde kullanılmakta olup; İfk ise yalnızca fahiş derecede olan kötülükler hakkında kullanılmaktadır. Örneğin, Allah’a, Rasûlüne, Kur’ân’a ve iffetli kadınlara vd. nisbet edilen kizb için İfk kelimesi kullanılmaktadır. Zira Kur’an’da da bu şekilde varid olmuştur (Câsiye 45/7; Nûr 24./11). İkisi arasındaki farkın daha iyi anlaşılması için şu örnek daha faydalı olacaktır: Bir kimse Zeyd isimli bir şahsın evde olduğunu haber verse, Zeyd de o esnada çarşıda olsa, bu kişi hakkında “yalan söylüyorsun, yaptığın yalandır” denilebilir. Lakin “**senin bu söylediğin, yaptığın ifktir**” denilemez (Ebu Hilal, 2013: 57). Sonuç itibariyle İfkin, kizbden daha belîğ ve daha kabîh bir anlama sahip olduğu görülmektedir.

Aralarındaki bir diğer fark ise: Kizb bir kelâmı olması gereken halinden çevirmek olup; İfk ise bir şeyi olması gereken durumundan çevirmektir (Halebî, 1996, 1: 97). Daha detaylı bilgi Buhtan kelimesinin tahlilinde verilecektir.

2.3.2.2. Zûr زور

Zûr sözlükte “göğsün üst kısmı-üst tarafındaki eğrilik, eğe kemiklerinin toplandığı kısım, kısılma (güneşin kaybolması gibi), bir tarafa yönelmek, yalan, batıl, töhmet, meyl, ziyaret etmek, süslemek, konuşmayı kabule daha şayan olması için ıslah etmek, sapmak, dönmek, aldatmak, Allah’tan başkasını rab edinmek, put” gibi manalara gelmektedir (Ferahidi, 7: 379-381; Firuzabadi, 2005: 402-403; Heyet, 1998, 10: 4774- 4775; İbn Fâris, 2008, 1: 538; İbn Manzur, 1414, 4: 334-336; İbn Sîde, 2000, 9: 100-103; İsfahânî, 2012: 467; Muhammed er-Razi, 1999: 139; Zebidi, 11: 548-465). Aslen Farsça bir kelime olup, kuvvet anlamına da geldiği rivâyet edilmektedir (Ebu Hilal, 2013: 59).

İstilahî olarak; Ebu Hilal el-Askeri’ye (ö.400) göre; Doğru olduğuna inanmak için zahiren düzeltilip ve güzelleştirilen yalan (Ebu Hilal, 2013: 58-59); İbn Hacer’e (ö.852) göre bir şeyi olduğu şeklin tam tersine vasıflamaktır (İbn Hacer, 1379, 10: 412).

Zûr kelimesi Kur’an’da üç farklı kalıpta gelip toplamda beş yerde geçmektedir (Abdulgaki, 2000). Kehf Sûresi 17. âyette “eğilmek-meyletmek”, Hac Sûresi 30. âyet, Furkan Sûresi 4. ve 72. âyet ve Mücâdele Sûresi 2. âyette ise “yalan-iftira” manasında kullanılmaktadır (İsfahânî, 2012: 467). Kur’an’ın tamamında varit olan Zûr kelimesi şirkle beraber kizb manası taşımaktadır. Lakin Mücâdele Sûresi 2. Âyette ise kizb olmakla beraber şirk manası taşımamaktadır (Kefevî, 2012: 407).

Zûr ve Kizb her ne kadar anlamca birbirine yakın olsa da aralarında şöyle bir fark bulunmaktadır: Zûr hem davranışta hem de söz de olabilir. Lakin kizb ise sadece sözde olmaktadır (İbn Hacer, 1379, 10: 412; Heyet, 1404-1427, 11: 255).

2.3.2.3. Buhtan بھتان

Buhtan kelimesi “بھت” fiilinin mastarıdır. Asıl mastarı “البھت” olup sonundaki elif ve nun zaittir. Sözlükte “şaşırmak, şaşırtmak, hayrete düşmek, hayrete düşürmek, dehşete kapılmak, batıl (İbn Fâris, 2008, 1: 159; İbn Manzur, 1414, 2: 12-13; İbn Sîde, 2000, 4: 282; İsfahânî, 2012: 173), yalan, duyanları çirkinliğinden ötürü dehşete düşüren yalan, yalan getirmek-uydurmak, iftira (İsfahânî, 2012: 173), delili geçersiz olmak (İbn Sîde, 2000, 4: 282), ansızın gelip şaşkına çevirmek (Muhammed er-Razi, 1999: 41), akıl zayıflamak, kişinin itibarı azalmak (Ferahidi, 4: 35), rengi solmak (Ahmet Muhtar, 2008, 1: 203) gibi manalara gelmektedir.

İstilahî olarak; İnsanın şaşırp kaldığı halde sevmediği bir şeyle karşılaştığı yalan türüdür (Ebu Hilal, 2013: 59).

Kur'an'ı Kerîm'de 2 farklı kalıpta gelip toplamda 7 yerde geçmektedir (Abdübaki, 2000). Bakara Sûresi 258. âyette “hayret-dehşet”, Nûr Sûresi 16. âyette “kizb”, Mümtetine Sûresi 12. âyette “zina”, Nisa Sûresi 20. âyette “haram”, yine Nisa Sûresi 112. ve 156. âyetlerde ve Ahzab Sûresi 58. âyette “iftira” manalarına gelmektedir (Kebîsî, 2017, 2: 14-16).

Buhtan'ın içerdiği mana Kizb'den daha ağırdır. Aynı zamanda Kizb'in güzel olduğu yerler varsa da Buhtan'ın güzel olduğu hiçbir hal ve durum yoktur (Ebu Hilal, 1412: 450).

Gıybet, İftira, İfk ve Buhtan arasındaki fark ise; Gıybet bir kişinin gıyabında ondaki bir özellik hakkında konuşmaktır. Eğer bu özellik onda olmayıp uyduruyorsa, kişi de konuşma esnasında yok ise iftiradır. Yine bu özellik onda olmayıp şaşırtıcı bir şekilde bunu söyleyip hakkında konuşulan kişi de oradaysa Buhtan'dır. Kasıtlı olsun veyahut olmasın fark etmez. Eğer kasıtlı olursa ifktir (Kefevî, 2012: 128).

Sonuç itibariyle Buhtan, Kizbden şaşırtıcı bir yalan olmak, bir hiçbir şekilde güzel olamamak ve hakkında konuşulan kişinin yanında olmak gibi özelliklerle ayrılmakta olup daha hususi bir manaya sahiptir. Aynı zamanda kizb, kişinin kendi hakkında veya başkası hakkında söylenilen yalan olduğu için Buhtan ve İftiradan ayrılmaktadır. Çünkü bu ikisi gayr hakkında yalan söylemektir (Ebu Hilal, 1412: 450).

2.3.2.4. Muhal محال

Muhal kelimesi “حول” kökünden müştak olup “bir devir içerisinde hareket etmek (İbn Fâris, 2008, 1: 327), değişime uğramak, iki şey arasına girmek, bir şey bilemez duruma getirmek, sene-yıl, bir şeyin üzerinden seneler geçmek, işleri görebilme yetisi, ifsad etmek, sözü bozmak” gibi manalara gelmektedir. Ayrıca Müstehîl kelimesi ile de eş anlamlıdır (İbn Manzûr, 1414, 2: 189-190; İsfahânî, 2012: 319-321).

İstilahî olarak ise gerçekleşmesi mümkün olmayan, imkânsız, varlığı düşünülemeyen, cümle ve olaylara “Yarın su içtim, cisim hem siyahtır hem beyazdır (aynı anda) örnek olarak verilebilir (Ebu Hilal, 2013: 55).

Kizb ve Muhal gerçeği yansıtmayan kavramlardır. Bununla birlikte aralarında şöyle bir fark bulunmaktadır: Yukarıda da belirttiğimiz üzere Muhal: inanca konu olmayan, batıl olduğu zarûrî olarak bilinen ve kendisinden bahsedilemeyen bir haber iken, Kizb gerçeğe aykırı bir haber

olup batıl olduğu zarûrî olarak değil istidlâlî olarak bilinmektedir. Kizb sadece haberî⁴ cümlelerde kullanılmaktadır. Muhal ise farklı suretlerde gelebilir. Örneğin, “(Bir açıdan) Nesne hem güzel hem de çirkindir.” haberî surette, “Keşke şu an Basra ve Mekke’de olsam.” temmenî surette, “Dün Zeyd’den kork.” emir suretinde, “Geçen sene Zeyd’le karşılaşma.” nehy suretinde, “Zeyd’i Bekir kabul edip ‘Ey Zeyd Bekr’” demek gibi nida suretinde muhal gelebilmektedir. Muhal’ın zıttı Müstakîm iken Kizb’in zıttı Sıdk’tır (Ebu Hilal, 2013: 55).

Muhal ile eş anlamlı olarak “Mümteni” kelimesi kullanılmaktadır. Ancak aralarında şöyle bir fark bulunmaktadır: Muhal oluşumu ve tasavvuru mümkün değil iken, Mümteni’ ise her ne kadar oluşumu mümkün değil ise de vehmen tasavvuru mümkündür. Mesela “Bir cism aynı anda hem siyah hem beyazdır.” şeklindeki bir hükmün ne oluşumu ne de tasavvuru mümkün değildir. Ancak bir adama “Sonsuza kadar yaşadı.” şeklindeki ifademiz insanoğlunun sonsuza kadar yaşayamayacağı kesinliğinden ötürü böyle bir şeyin meydana gelmesi mümkün değildir. Ancak vehmen böyle bir şeyin düşünülmesi mümkündür (Ebu Hilal, 2013: 55).

2.3.2.5. Cehd-Cuhud جحد

Cehd kelimesi “جحد” fiilinin mastarı olup “kalpte olumlu olan şeye olumsuz, olumlu olan şeye olumlu yaklaşmak, inkâr, az olmak, cimrilik, kıtlık (Ferahidi, 3: 72; İbn Manzur, 1414, 3: 106; İsfahânî, 2012: 223), küfür (İbn Sîde, 2000, 3: 63), bile bile inkâr etmek (Muhammed er-Razi, 1999: 53), yalan (Kurtubî, 1964, 9: 54) gibi manalara gelmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm’de 3 kalıpta gelip toplamda 12 yerde geçmektedir (Abdulgani, 2000). Genel itibarla Allah’ın âyetlerini inkâr (Coşkun: 224) ve yalanlama olarak geçer.

Cehd’in kizb kavramı ile alakasına geçmeden önce inkâr kavramı ile olan alakasına değinmek faydalı olacaktır. Cehd kavramı genellikle inkâr manasında karşımıza çıkmaktadır. Hâlbuki cehd inkârdan daha özel bir manaya sahiptir. İnkâr bilerek veya bilmeyerek olabilir. Ancak cehd sadece bilerek inkâr etmektir (Ebu Hilal, 2013: 57). Bu ayrımı verdikten sonra kizb ile arasındaki fark ise şudur: Kizb, inkârî olan veya olmayan yerlerde kullanılmaktadır. Yani bir kişi inkâr ederek de yalan söyleyebilir, inkâr etmeyerek de yalan söyleyebilir. Cehd ise inkâr ederek yalan söylemektir (Ebu Hilal, 2013: 58).

⁴ Burada haberî ile kastımız İnşâî cümlelerin mukabili olan Haberî cümledir.

2.3.2.6. Hulf خلف

Sözlükte “ön-ileri kelimesinin zıttı, kusurlu olup sona kalan, değersiz, özü veya sözü bozuk olan kimse, birinden sonra gelip onun yerini almak-geçmek, iki şeyin sürekli birbirinin yerini alması, kendi adına görevi üstlenen halife, hükümdar, koku, ihtilaf, hilaf, ayrılık, sırt, caymak, çapraz (İsfahânî, 2012: 355-359), kadın (İbn Fâris, 2008, 1: 374), değerli (sâlih kimse), keserin keskin yüzü, sonra (Ferahidi, 4: 265-266; İbn Manzur, 1967, 2: 82-85), vaadini yerine getirmemek-yalan söylemek (Firuzabadi, 2005: 807; Kefevî, 2012: 355-356) gibi manalara gelmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’de toplamda çeşitli kalıplarıyla beraber yüz yirmi yedi geçmekte olup (Abdulgani, 2000), toplamda on beş manada kullanılmıştır (Kebîsî, 2017, 4: 229-230).

İstilahî manada ise geleceğe yönelik bir yalan söyleme olup, bu cihetle kizbden ayrılmaktadır. Nitekim kizb geçmişe yönelik bir yalan söyleme iken, hulf geleceğe yönelik bir yalandır. Mesela bir kişinin “Ben bunu yapmıştım” deyip daha sonrasında yapmadığı ortaya çıksa bu kizb iken, “Ben bunu yapacağım” deyip ileride yapmaması hulftur (Cezâirî: 124).

Buraya kadar anlatmış olduğumuz hars, ifk, zur, buhtan, muhal, cuhd ve hulf kelimeleri kizb kelimesi birtakım ilişkilere sahiptir. Nitekim her biri gerçeği yansıtmama konusunda ortaklıklar (Heyet (dorar.net), 2: 122). Aynı zamanda ismi geçen her bir kelime için umumî manada kizb kelimesi kullanılabilmektedir. Çünkü kizb lafz-ı müsterek, kapsamlı bir kelimedir.

3. EDEBÎ BİRER KAVRAM OLAN MECAZ, İSTİÂRE, KİNAYE, TA’RÎZ ve TEVRİYE’NİN YALANDAN FARKI

Malum olduğu üzere kastedilen manayı ifade etme şekilleri üç tanedir. Bunlar Hakikat, Mecaz ve Kinaye’dir. Bunlardan kişinin herhangi bir karîne ve alakaya ihtiyaç duymadan en net anladığı Hakikat’tir. Diğerleri daha kapalı bir anlatıma sahiptir. Lakin her ne kadar kapalı olsalar da Mecaz ve Kinaye üslupları tasrihi ve hakikî anlatımdan daha belîğdir. Çünkü Mecaz ve Kinaye üsluplarında melzumdan lazıma bir intikal olup bu ise bir şeyi delili ile birlikte iddia etmeye benzer (Tefâtânî, 2020: 394; Cürçânî, 2015: 80-81).

- 1- **Hakikat:** konuşmanın gerçekleştiği ıstılahta lafzın va’z olunduğu (tayin edildiği) anlamda kullanılmasıdır (Tefâtânî, 2020: 191).

- 2- **Mecaz:** Müfret ve Mürekkep olmak üzere iki kısımdır. Müfret Mecaz, Mecaz-ı Mürsel ve İstiare şeklinde ayrılmaktadır:

Mecaz-ı Mürsel: Mevzu leh olan mana ile mecazî mana arasındaki alakanın benzerlik dışında bir şey olduğu mecazdır (Teftâzânî, 2020: 213).

İstiare: Mevzu leh olan mana ile mecazî mana arasındaki alakanın benzerlik olduğu mecazdır (Teftâzânî, 2020: 220).

- 3- **Kinaye:** Söz içinde geçen asıl anlamın yanında bir başka lâzımî mânânın anlatıldığı kelime veya terkiptir (Teftâzânî, 2020: 374; Durmuş, 2002, 26; 34-35).

Bu yapmış olduğumuz tanımlardan sonra Mecaz ve Kinaye arasında şöyle bir farkın olduğu ortaya çıkmaktadır: Kinaye kendisiyle hem lazıminin hem de hakiki manasının kastedilmesi cihetiyle Mecaz'dan ayrılmaktadır. Çünkü Mecaz'da karine adı verilen unsurun bulunması nedeniyle hakiki mananın kastedilmesi caiz değildir (Teftâzânî, 2020: 374-375).

- 4- **Ta'rîz:** Kinayenin en ince ve en güzel çeşitlerinden biri de terkip ve cümlelerde görülen ta'rîz olup ortaya ve genele ya da belirli bir kişiye söylenen sözün bir ucunun (urz) bir başka kimseye veya şeye îmâ ve işaret yoluyla dokundurulmasıdır. Türkçe'de buna "iğneleme, dokundurma" gibi isimler de verilir (Durmuş, 2002, 26; 34-35). Kinaye mezkûr olmayan mevsufa dokundurmada bulunmak için zikredilmişse, uygun olan kinaye çeşidi ta'rîzdır (Teftâzânî, 2020: 374). Ta'rîz kapalı bir anlatım üslubu olmakla Kinaye'ye benzese de Kinaye karîne ile elde edilen bir mana iken, Ta'rîz ise siyak yolu ile edilen bir manadır.

- 5- **Tevriye:** Bedî' ilminin mâna ile ilgili sanatlarından. Aynı zamanda bu sanata "îham" da denilmektedir. Tevriye uzak ve yakın manası olan bir lafzın kullanılıp bir karîne ile de uzak manasının kastedildiği sanattır (Teftâzânî, 2020: 432).

Görüldüğü gibi zikredilen sanatların her biri yalandan ayrılmaktadır. Çünkü yalan doğru olmayan, hiçbir te'vil ve karîne veçhesi bulundurmeyen kelimedir. Nitekim Abdülkâhir Cürcânî de (ö.471), mecazın bâtil iddia ve yalandan farkını "te'vil" ile ifade etmektedir. Çünkü ona göre bâtil iddiada bulunan kişi, iddiasının hakikati yansıtmadığının farkında değildir. Dolayısıyla herhangi bir te'vilde

bulunmaz. Yalan söyleyen kişinin ise amacı hakikati gizleme veya çarpıtma olduğu için o da herhangi bir te'vile gitmez (Cürcânî, 1998: 288-289).

Yukarıdaki kısımda Cürcânî, mecazın bâtil söz ve yalandan “te'vil” ile ayrıldığını ifade etmişti. Sekkâkî ise (ö.626) bu ayrımı daha özelde, istiare üzerinden yapmaktadır. Sekkâkî'ye göre istiare, bâtildan te'vil ile; yalandan ise karîne ile ayrılmaktadır. Sekkâkî her ne kadar Cürcânî'yle aynı doğrultuda ilerlemişse de istiare ve yalanın farkı konusunda “karîne”den bahsederek farklı bir noktaya dikkat çekmiştir (Sekkâkî, 2011: 481).

Sonraki dönemlerde Sekkâkî'nin *el-Miftâh*'ını telhis eden Hatîb el-Kazvîni (ö.739) istiarenin yalandan ayrılması için “te'vil” ve “karîne”yi şart koşmuştur (Teftâzânî, 2020: 246-247). Ancak batıl ile farkını zikretmemiş, buna benzer bir ayrımı “mecaz” ile “galat ve kinaye” arasında yapmış; galat ve kinayenin mecaz tanımından çıkması için mecazda bir “alâka” olması gerektiğini söylemiştir (Teftâzânî, 2020: 207).

Kazvîni'nin *Telhis*'ini şerh eden Sa'deddin Teftâzânî (ö.792) istiare'nin te'vil veçhesini “mütearef” ve “gayr-ı mütearef” olarak ifade etmektedir. Yalanda ise böyle bir durum söz konusu değildir. Aynı zamanda Teftâzânî istiarede gerçek anlamın kastedilmediğine dair bir karîne olmasını şart koşmuştur. Ancak yalanda ise gerçek anlamın kastedilmediğine işaret edecek bir karîne bulunmamaktadır. Yalan söyleyen kişi gerçek anlamı kastettiğine dair bütün gayretini sarf etmektedir (Teftâzânî, 2020: 246-247).

Kısaca ifade etmek gerekirse Kinaye, Ta'rîz ve Tevriye'de de te'vil yönleri bulunduğu için yalandan ayrılmaktadır. Kur'ân'ı Kerîm'de ve hadîslerde Peygamberlerin ilk bakışta yalan söylediklerine işaret eden âyet ve birtakım rivâyetleri⁵ yukarıda zikretmiş olduğumuz kategoriler altında değerlendirmek zorundayız. Nitekim Peygamberlerin yalan söyleyemeyeceği aklen ve naklen sabittir (Râzî, 1986).

⁵ Örneğin, İbrahim Aleyhisselam'ın üç yalan söylediğine dair rivâyet; *İbrahim Peygamber, üç taneden başka hiç yalan söylememiştir. (Bunların) ikisi Allah'ın zâtı ile ilişkili olup, “ben hastayım”; ile “belki bu işi büyükleri yapmıştır” ifadesi, diğeri ise Hz. Sâre hakkında, ona: Bu zalim, senin benim eşim olduğunu bilirse, senin için bana galebe çalar. Sana sorarsa kız kardeşim olduğunu haber ver. Çünkü sen İslâm'da benim kız kardeşimsin. Zira yeryüzünde seninle benden başka Müslüman bilmiyorum...* Buhârî, **Sahih-i Buhârî**, “Enbiyâ”, hn.3358; Müslim, **Sahih-i Müslim**, “Fezâil” hn.2371; Âyetler hakkında bkz. Enbiyâ 21/63, Saffât 37/89, Enâm 6/86, vd...

Sonuç itibariyle kendi mezhep ve görüşlerine zemin hazırlamak isteyenlerin mevzu bahis sanatların “Yalandan bir farkı yoktur, yalandır.”, dolayısıyla Peygamberlerin yalan söylemesinin hiçbir problem teşkil etmediğini iddia etmek büyük bir hatadan ibarettir (Marulcu, 2016).

4. ZÜ'L-YEDEYN HADİSİNİN TAHLİLİ

4.1. Zü'l-Yedeyn Hadisi'nde Hz. Peygamber'e Nispet Edilen Unutma ve Yanılma Kavramlarının Kizb Açısından Değerlendirilmesi

Hadîsin tahliline geçmeden zü'l-Yedeyn'nin (r.a.) hakkında şunları söylemek faydalı olacaktır.

Zü'l-Yedeyn'nin (r.a.) tam kimliği tespit edilememiştir. Çünkü rivâyetlerde bir diğer lakabının Zü's-şimâleyn (Nesâî, Sehiy, 22) olduğu da geçmektedir. Aynı kişiler olduğu söylene de genel kanı İbn Hacer'in Zü's-şimâleyn'in Huzâî nisbesiyle tanınan Umeyr b. Amr b. Nadle, Zü'l-yedeyn'in Sülemî nisbesiyle tanınan Hırbâk olduğu görüşünün âlimlerin büyük çoğunluğu tarafından kabul edildiği tespit edilmiştir (Uluman, 2019: 85).

Kütüb-i Sitte'nin tamamında zü'l-yedeyn hadîsi rivâyet edilmiştir. Buhârî'nin (ö. 256/870) Sahîh'inde yedi, Müslim'in (ö. 261/875) Sahîh'inde iki, İbn Mâce'nin (ö. 273/887) Sünen'in de iki, Ebû Dâvûd'un (ö. 275/888) Sünen'inde bir, Tirmizî'nin (ö. 279/892) Sünen'inde bir, Nesâî'nin (ö. 303/915) Sünen'inde altı rivâyet olmak üzere toplamda 19 rivâyet bulunmaktadır (Uluman, 2019: 8). Çalışmada Müslim'in (ö. 261/875) Sahîh'inde Mesâcid 99, (573), numaralı hadisi ele alacağız.

Mevzu bahis olan rivâyette Hz. Peygamber ikinci namazını kıldırıyorken ikinci rekâta selam vermiştir. Bunun üzere zü'l-yedeyn (r.a.) ayağa kalkarak “Ey Allah'ın Resûlü! Namaz kısaltıldı mı, yoksa unuttunuz mu?” diye sormuş, bunun üzerine Hz. Peygamber “**كَلْ ذَلِكْ لَمْ يَكُنْ**” “Hiçbiri olmadı.” buyurmuştur. Zü'l-yedeyn (r.a.) tekrar “**قَدْ كَانَ بَعْضُ ذَلِكْ**” “(Hayır) Bunlardan biri oldu.” diyerek cevap vermiştir (Müslim, hn. 573). Kurtubî (ö. 656) ve birçok âlim Hz. Peygamber'in bu cevabının problem teşkil ettiğini ifade etmiştir. Çünkü Hz. Peygamber'den kizb ve hulf sadır olması mümkün değildir (Kurtubî, 2012, 2: 191). Nitekim Hz. Peygamber'in verdiği cevap vakıa ile uyuşmamaktadır. Bir bakıma Efendimizden vakıaya mutabık olmayan bir sözün yani yalanın sudur etmesini vehmettirmektedir. Hâlbuki yalan gibi aşağılayıcı bir günahın peygamberlerden sudur etmesi mümkün değildir. O halde burada birtakım te'villerin yapılması zorunlu hale gelmektedir.

Âlimlerimiz çeşitli cevaplarla konuyu farklı açılardan ele almışlardır. Hiç kimse Hz. Peygamberden sadır olan bu sözün yalan olduğunu söylememiş ancak tutarlı olanın kendi görüşleri olduğu ifade etmişlerdir. İlk olarak Kâdı İyâz (ö. 544) bu konuda Hz. Peygamber'in sözünün vakıya mutabık olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir: "Allah Resûlü'nün 'Unutmadım.' sözü şu iki rivâyette yaptığı açıklaması sebebiyle inkâr manası taşımaktadır. O rivâyetlerin ilki: 'Sizden birinin: "Falanca âyeti unuttum." demesi ne kadar çirkin bir durumdur. Bilakis o unutturulmuştur (Suyûtî, el-Camiu's-Sağır, hn. 5158; Ahmed b. Hanbel, Müsned, hn. 4075).' buyurmuştur. Görüldüğü gibi hadiste Hz. Peygamber unutmayı kendisinden nefyettiği gibi başkalarının da unutma halini doğru bulmamıştır. İnkâr manasını sebep olan ikinci rivâyet ise: 'Ben unutmadım, bana unutturuldu.' şeklindeki rivâyettir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'e soru soran kişi: 'Namaz kısaldı mı yoksa unuttunuz mu?' sorusunu yöneltince Hz. Peygamber 'Ne unuttum ne de kısaldı.' cevabıyla hem namazda olan kısaltmayı hem de kendisinin yapmış olduğu unutmayı reddetmiştir. Şâyet böyle bir hâdise meydana gelmişse bu muhakkak bir unutturmadır. Şu hâlde, Rasûlallah'ın 'Unutmadım! Namaz da kısaltılmadı.' yani "Her ikisi de olmadı." sözü doğrudur. Kabul edilmelidir ki ne namaz kısaltmış ne de Hz. Peygamber unuttu. Bilakis ona unutturulmuştur (Kadı İyaz, 2012, 2: 78)."

Kâdı İyâz'ın bu ifadesini Sahih-i Müslim şârihlerinden el-Müfhim adlı eserin sahibi Kurtubî (ö. 656) yerinde bulmaz. O, Kâdı İyâz'ın fikirlerini şu açılardan eleştirmektedir (Kurtubî, 2012, 2: 193):

- a- Kâdı İyâz'ın ileri sürdüğü fikirler "Ancak bende sizin gibi bir beşerim; sizin unuttuğunuz gibi ben de unuturum. Unuttuğum zaman hatırlatın (Buhârî, Salât, 31, hn. 401)." hadîs-i şerîf-i ile çelişmektedir. Çünkü Hz. Peygamber tabî olarak unutabileceğini ifade etmiştir. Dolayısıyla Kâdı İyâz'ın bu ifadesi yerinde bir yaklaşım değildir.
- b- Hz. Peygamber'in "Unutmadım (لَمْ أُنْسِنَ = Unutmadım.)." ifadesi Hz. Peygamber'e soru soran kişinin söylediklerini nefy içerikli bir manada söylenilmiştir. Aksine inkarî bir manada kullanılmamıştır. Yani Hz. Peygamber kendisinin hiç unutmayacağını mümkün olmadığını bazen unutabileceğini ama yaşanan bu olayı ise unutmadığını ifade etmiştir.
- c- Nefy içerikli bir mana olmadığı takdirde ise kendisine sorulan soruya cevap olmaz. Çünkü Hz. Peygamber'e yalnızca bu olay hakkında "Unuttunuz mu?" diye soru sorulmuştur. Yoksa Hz. Peygamber'e "Sizden bir

unutma/nisyan sadır olur mu?” şeklinde bir soru sorulmamıştır.

Kurtubî, Kâdî İyaz’a yönelttiği bu tenkitlerin ardından söz konusu hadisenin şu şekilde tevilinin daha doğru olduğunu belirtmektedir. Ona göre Hz. Peygamber kendi itikat ve zannından haber vermiştir. Çünkü kendi zannına göre hiçbir şey yapmamış ve bu durumu da haber vermiştir. Vermiş olduğu haber de vakıa olan zannına mutabık bir haberdur (Kurtubî, 2012, 2: 192).

Kurtubî Hz. Peygamber’in “Hiçbiri olmadı.” şeklindeki ifadesine getirilen cevaplardan iki cevap daha zikretmektedir. Ancak onların da tutarsız olduğunu ifade etmektedir (Kurtubî, 2012, 2: 192).

Mevzu bahis olan hadîsin diğer şerhleri incelendiğinde benzer şekilde yine “zan” ve “itikât” şeklinde te’viller yapıldığı görülmektedir (Keşmîrî, 2005, 2: 100; Nevevî, 1998, 5: 71). Hâlbuki bu tutum Nazzâm’ın tutumuna benzemektedir. İşte tam burada Buhârî Şârihi Enver Keşmîrî’nin mevzu bahis hadîsin şerhinde şu ifadesi karşımıza çıkmaktadır; Hz. Peygamber’in “Hiçbirisi olmadı.” şeklindeki ifadesinin zannına mebnî olduğunu ancak söz konusunu ifadenin Câhız’ın görüşünü destekler nitelikte olmadığını ifade eder (Gürânî, 2008, 2: 166).⁶ Aynı zamanda bu konuyu Teftâzânî’nin izah ettiğine dikkat çekerek onun fikirlerine başvurulması gerektiğini vurgular (Keşmîrî, 2005, 2: 100).

Nâzzam haberin sıdk ve kizb oluşunda haber verenin itikadına mutabık olmasını şart koşarken Kazvîni ona birtakım itirazlarda bulunmuştur. En son yaptığı itiraz Teftâzânî’nin ısrarla iyi düşünülmesi gerektiğini vurguladığı itirazdır. O itiraz da “Şahit oldukları hususta yalancıdırlar.” şeklindedir. Yani bu takdirde mevzu bahis olan âyet-i kerimenin (Münafikun 63/1) manası: “Onlar, “Sen Allah’ın Rasûlüsün.” demelerinde yalancıdırlar. Lakin nefsülemrdeki⁷ vakıa da değil, batıl itikat ve fasit iddialarındaki vakıaya nispetle yalancıdırlar.” şeklinde olmaktadır.

Bu ayrıma dikkat çeken Desûkî (ö. 1230), Kazvîni’nin bu ifadesinin Nâzzam’ın görüşünü destekler nitelikte olduğunu ilk bakışta akla getirir de ikisinin farklı şeyler olduğunu ve zihninin onun görüşüne

⁶ Ancak Keşmîrî’nin bu ifadesi Teftâzânî’nin kendi eserindeki ifadesi ile çelişmektedir. Nitekim Teftâzânî’nin ısrarla yanlış anlaşılmasını gerektiğini vurguladığı kısmın Câhız’da değil de Nâzzam’da olduğunu görmekteyiz (Teftâzânî, 2019: 119-120; Desûkî, 2002, 1: 414-415).

⁷ Zihin dünyasını, iç dünya, inancın olmadığı gözle gördüğümüz dış dünya demektir.

kaymaması gerektiğini şu şekilde ifade etmektedir: Kazvî'nin bu ifadesi⁸ Nâzzam'ın sıdk ve kizb görüşünü destekler nitelikte değildir. Bilakis ona bir itirazdır. Böyle bir tevehhümün sebebi ise “kendi inançlarındaki şahit oldukları hususta yalancı olmaları” şeklinde yapılan takdirdir. Bu yapılan takdir de kizbin itikada mutabık olmaması durumunda meydana geleceğini vehmettirmektedir. Hâlbuki kizb vakıaya mutabık olmayan şeydir. Müşriklerin bu söylemleri hem itikadlarına hem de itikat hasebiyle olan vakıaya mutabık değildir. Ancak bu söylemlerinin yalan oluşu itikadlarına mutabık olmadığı için değil itikat hasebiyle olan vakıaya mutabık olmadığı içindir. Dolayısıyla karşımıza itikada doğrudan muhalif olmak ve itikat hasebiyle vakıaya muhalif olmak şeklinde iki ayrım çıkmaktadır. Artık Kazvî'nin bu ifadesi Nâzzam'ı te'yit için değil ona bir reddiye için geldiği anlaşılmış olmaktadır (Desûkî, 2002, 1: 415).

Sonuç itibariyle Nazzâm ve Cumhûr arasında şöyle bir fark ortaya çıkmaktadır: Nazzâm mevzu bahis âyeti **“itikada mutabık olmama”** cihetinden değerlendirmekte olup; Cumhûr ise **“itikad hasebiyle vakıaya mutabık olmama”** cihetinden yine olayı vakıaya bağlamıştır.

Vakıa'nın itikat olmasına gelince şunları söyleyebiliriz: “Zeyd ayaktadır.” cümlesindeki vakıa, Zeyd isimli şahsın dış dünyada ayakta olup olmamasıdır. Eğer bu cümle ile dış dünya(vakıa) arasında olumlu bir bağlantı varsa yani hem kurulan cümlede hem de dış dünyada Zeyd ayakta ise bu doğru bir kelam olmaktadır. Birbirlerine zıt durumlarda da yalan olmaktadır. Ancak “Zeyd'in ayakta olduğuna inanıyorum.” şeklindeki bir cümlede ise vakıa Zeyd'in ayakta olup olmaması değil, bilakis buradaki vakıa itikat olmaktadır.

Peki insanoğlunun itikadı bilmediği yani iç dünyaya muttalî' olmadığı aşikâr iken bir kimse itikadına mebni “Allah yoktur.”⁹ şeklindeki bir ifadesi yapılan takdire göre vakıaya mutabık/doğru olmasını gerekecektir.¹⁰ Çünkü bu kimse buna inanmış ve bu inancından haber vermiştir. Bu inancı da vakıa olan itikadına mutabıktır (Her ne kadar vakıaya mutabık olmasa da). Böyle bir durumda bizim ölçümüz **“kârîne”** olmaktadır. Mesela; Ateist'in “Allah vardır.” ve Mû'tezilî bir şahsın “Kulun fiilinin yaratıcısı Allah'tır.” şeklindeki ifadeleri yalandır.

⁸ إنهم لكاذبون (فى المشهود به) أعتى: قولهم: [إنك لرسول الله] لكن لا فى الواقع، بل (فى زعمهم) الفاسد، واعتقادهم الباطل؛ لأنهم يعتقدون أنه غير مطابق للواقع فيكون كاذباً باعتقادهم وإن كان صادقاً فى نفس الأمر

⁹ “İnanıyorum” lafzı olmadan sadece “Allah yoktur.” şeklinde.

¹⁰ Hatta bu takdir yalancı şahitliğe kapı açmaktadır.

Çünkü her iki cümlede de yalan olmasını gerektiren bir kârîne vardır. İlk cümlede “Ateist” lafzı, ikinci cümlede ise “Mû’tezilî” lafzıdır. Dolayısıyla her ikisi de inançları hasebiyle olan vakıaya¹¹ mutabık değildirler. Tıpkı mevzu bahis olan âyeti kerimede (Münafikun 63/1) olduğu gibi.

Bu izâhatlardan sonra konumuz olan Hz. Peygamber “كل ذلك لم يكن” “Hiçbiri olmadı.” şeklindeki ifadesinde de bu itikat veya zan takdirini yapmaktayız. Çünkü burada her ne kadar lafzî bir karîne olmasa da halî bir karîne karşımıza çıkmaktadır. Bu karîne de Peygamberlerden hiçbir şekilde vakıaya mutabık olmayan bir sözün sadır olmamasıdır. Hz. Peygamber bu iki olayın olmadığına inandı veya olduğunu zannetti. Bu inancını da olduğu şekilde aktardı. Dolayısıyla Hz. Peygamber’in bu ifadesi itikat cihetiyle olan vakıaya mutabık olup yalan değil bilakis doğru bir kelimedir.

Geriye şöyle bir soru kalmaktadır: Peki zan/itikat takdiri yaptığımızda zü’l-yedeyn (r.a.) “قد كان بعض ذلك” “(Hayır) Bunlardan biri oldu.” diyerek verdiği cevabı nereye koyacağız? Çünkü unutma ve kısaltılmadan biri meydana gelmiştir. Zü’l-yedeyn’de (r.a.) Hz. Peygamber’in zannına muttalî’ olamayacağına göre zan/itikat takdirlerinin bir manası kalmayacaktır. Bu konuya Desûkî: Hz. Peygamber’in “كل ذلك لم يكن” “Hiçbiri olmadı.” şeklindeki ifadesinden maksat “Zannediyorum ki her ikisi de olmadı” şeklinde olup, Zü’l-yedeyn’in (r.a.) verdiği cevap ise “Ey Allah’ın Rasûlü, evet sizin zannınıza göre her ikisi de olmamış olabilir. Ancak bu zannınız sizin itikad hasebiyle olan vakıaya mutabık olsa da nefsülemr olan vakıaya mutabık değildir.” şeklinde cevap vermektedir (Desûkî, 2002, 1: 734). Zü’l-yedeyn de (r.a.) halî karîneyi anlamış olup ona göre cevap vermiştir.

Hz. Peygamber’in “كل ذلك لم يكن” “Hiçbiri olmadı.” sözü başka bir açıdan da ele alınmaktadır. Yine zan takdiri yapılan bu te’vilde zan manası tahmin olarak ele alınmıştır. Yani bir bakıma “Hiçbiri olmadı.” sözü “Tahminimce/Zannediyorum ki/Sandığım kadarıyla hiçbirisi olmadı” şeklinde anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber’in tahmininde veya zannında yanlış yapması onun günahkâr olmasını gerektirmez. Nitekim İbnu’l-Melek bu konuda şunları söylemektedir: Bir kimse bir şey yaptığını zannedip, ben o işi yaptım dese; ancak daha sonra zannettiğinin tam tersi olmuş olsa bu kimse günahkâr değildir, ancak hata etmiştir (Ali el-Kârî,

¹¹ Çünkü Ateist’in itikadında vakıa “Allah yoktur.” şeklinde iken, Mû’tezilî inançta ise vakıa “Kulun kendi fiillerini kendi yaratmasıdır.” Dolayısıyla her iki şahısta itikad hasebiyle olan vakıaya mutabık sözler söylemediği için yalan söylemişlerdir.

2002, 2: 805). Sonuç olarak Hz. Peygamber bir tahminde bulunmuş tahmini hatalı çıkmıştır. Buradaki yapmış olduğu hatası ise zelle kabilinden olup hiçbir şekilde nübüvvet ve risâletine zarar vermemektedir.

“Zan-Tahmin” te’vilini Bakara Sûre’sinin 259. âyeti kerimesi de desteklemektedir. Bahsi geçen âyet şu şekildedir:

أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا قَالَ أَنَّى يُحْيِي هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا
فَأَمَاتَهُ اللَّهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ قَالَ كَمْ لَبِثْتَ قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا أَوْ بَعْضُ يَوْمٍ قَالَ بَلْ لَبِثْتَ مِائَةَ عَامٍ
فَانْظُرْ إِلَى طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ وَانْظُرْ إِلَى جِمْارِكَ وَلِنَجْعَلَكَ آيَةً لِلنَّاسِ وَانْظُرْ إِلَى الْعِظَامِ
كَيْفَ نُنشِزُهَا ثُمَّ نَكْسُوهَا لَحْمًا فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (٢٥٩)

“Yahut evlerinin çatıları çöküp üzerine duvarları yıkılarak harap olmuş, ıssız bir kasabaya uğrayan kimsenin durumu gibi. Bu kişinin, “Allah, bütün bunları öldükten sonra nasıl diriltecek?” demesi üzerine Allah onu yüzyıl ölü olarak tuttu, sonra diriltti. “Ne kadar kaldın” diye sordu. “Bir gün veya günün bir kısmı kadar kaldım” dedi. Allah “Hayır, yüzyıl kaldın. Anlamak için yiyeceğine içeceğine bak, henüz değişmemiş; eşeğine bak, -seni insanlara bir işaret kılmamız için- ve kemiklere bak, onları nasıl düzeltiyor ve üzerini etle kaplıyoruz” buyurdu. Artık o adam için durum açıkça ortaya çıkınca, “Biliyorum ki Allah kesinlikle her şeye kadirdir” dedi.”

Âlimlerimiz bu kasabaya kimin uğradığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Kimisi öldükten sonra dirilme hususunda şüphe eden bir kâfir olduğunu ve neden kâfir olduğunu kimileri ise bir mü’min ve peygamber olduğunu söylemişlerdir (Râzî, 2020, 7: 28). Bu çalışmada ise meşhur rivâyete göre olan Hz. Üzeyr’i seçtik.

Fahreddin Râzî mevzu bahis âyetin tefsirinde şu soruyu sormaktadır; Ölü olarak kalma süresi yüz yıl iken Hz. Üzeyr’in “bir gün veya bir günden az kaldım” sözü yalan değil midir? Çünkü Hz. Üzeyr’in bu sözü vakiya mutabık olmadığı sabittir.

Bu soruya cevaben Râzî: Hz. Üzeyr bu sözü zannına mebni/tahmini olarak söylemiştir. Dolayısıyla yalana mahal olmamaktadır. Bunun bir benzeri olay da Ashab-ı Kefh’in “Bir gün veyahut da bir günden az kaldık” (Kehf Suresi 69/19) âyet-i kerimesinde görülmektedir (Râzî, 2020, 7: 33).

Yine bu âyetin tefsirinde Hanefî fakih ve müfessirlerden Cessâs (ö. 370/981)’da Üzeyr (A.s.) burada zannına mebni/tahmini olarak haber verdiğini söylemiştir. Hatta devamında mevzu bahis olan Zü'l-yedeyn hadisinin de bu kabilden olduğunu ifade etmiştir (Cessâs, 2007, 1: 552).

Görüldüğü üzere yukarıda yaptığımız izahlardan sonra Hz. Peygamber'den yalan sudur etmesin mümkün olmadığı ortaya çıkmıştır. Her ne kadar ilk bakışta mümkün olabileceği vehmedilse de ulemamızın titizlikle yaptığı te'viller işin hakikatinin farklı olduğunu, bu hususta dikkatli düşünülmesi gerektiğini göstermektedir. Aksi takdirde risâlet ve nübüvvet makamına hâlele gelecektir ki bu iki makam İslam Dininin temel esaslarıdır.

5. SONUÇ

Hız. Peygamberin mübarek ağzından şeref sudur etmiş hadîsleri İslam dininin iki temel unsurundan biridir. Dolayısıyla bu unsurun doğru bir şekilde anlaşılması gerekmektedir. Aksi bir halde ise dinin temeli sarsılacaktır.

Hız. Peygamberin vecîz ifadeleri arasında ilk bakışta çelişkili gibi görülen birtakım rivâyetler vardır. Ancak bu rivâyetler hakikatte çelişkiden ve her türlü eksiklikten uzaktır. Çelişkili gibi görünmesinin sebebi kişinin bilgisinin yetersizliğidir.

Yukarıda da anlatıldığı üzere kizb “vakıaya mutabık olmayan” haberdur. Ama zü'l-yedeyn hadîsinde bu durum pek anlaşılmemaktadır. Çünkü Hız. Peygamberin vecîz lafızları ilk bakışta insanın algısının önüne geçmiştir. Bu sebepten ötürü kizbin tanımında Mu'tezilî Âlim Nazzâm'ın itikada mutabık olmayan haber şeklindeki tanımının daha doğru olduğu vehmedilmiştir. Ancak durum vehmedildiği gibi değildir. Ulemamızın bu hadîsin şerhinde yapmış olduğu izahlar sonucunda kizbin “itikada mutabık olmayan haber” şeklindeki tanımının doğru olmadığı; doğru olanın ise “itikad hasebiyle vakıaya mutabık olmayan haber” olduğu ortaya çıkmıştır. Çünkü Hız. Peygamber bu mevzu bahis bu iki olayın olmadığına inandı veya olduğunu zannetti. Bu inancını da olduğu şekilde aktardı. Dolayısıyla itikat cihetiyle olan vakıaya mutabık olup yalan değil bilakis doğru bir kelimedir. Geriye “Peki bizler bir kimsenin zannına veya itikadına nasıl muttali' olacağız?” sorusu kalmaktadır. İşte böyle bir durumda halî veya sözlü bir karîneyi dikkate alarak bu soru cevaplanabilir. Dolayısıyla herkes için böyle takdir yapmak karînesiz mümkün değildir.

Bu konudaki başka bir izah ise Hız. Peygamberin mevzu bahis hadîsde zan/tahminde bulunduğu şeklindedir. Nitekim Hız. Peygamber bir tahminde bulunmuş olup tahmini hatalı çıkmıştır. Ancak buradaki hatası ise zelle kabilinden olup hiçbir şekilde nübüvvet ve risâletine zarar vermemektedir.

Sonuç itibariyle Hz. Peygamberden hiçbir şekilde vakıya mutabık bir söz sadır olmamıştır. Hatta böyle bir olayın yaşanması bize fikhî açıdan bir rahmet olmuştur.

KAYNAKÇA

- Abdülbaki, M. F. (2000). *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'an-ı Kerim*. Beyrut: Daru'l-Fikr.
- Ahmet Muhtar, A. Ö. (2008). *Mu'cemu'l-Luğati'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra*. Âlemu'l Kütüb.
- Cessâs, E. B. (2007). *Ahkâmu'l-Kurân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Coşkun, İ. (ty.). *İslam Düşüncesinde İnkâr Problemi*. Konya: Tekin Kitabevi.
- Cürcânî, A. (2015). *Delâilü'l-İcâz*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Desûkî, M. A. (2002). *Haşiyetü'd-Dusûkî ale Muhtasaru's-Sa'd*. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye.
- Durmuş, İ. (2002). “Kinaye”. TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA), <https://islamansiklopedisi.org.tr/kinaye#1> (06.01.2023).
- el-Askeri, E. H. (2013). *el-Furuku'l-Lugaviyye*. Lübnan: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye.
- el-Askeri, E. H. (h. 1412). *el-Furuku'l-Lugaviyye bi tertibin ve ziyad*. Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî.
- el-Cezâirî, N. (ty.). *Furûku'l-Lüğât*. Dimeşk: el-Müsteşâriyyetü's-Sekâfiyyetü li'l-Cumhûriyyeti'l-İslâmiyyeti'l-İrâniyye.
- el-Halebî, S. E. A. Ş. (1996). *Umdetu'l-Huffâz fî Tefsiri Eşrafi'l-Elfâz*. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye.
- el-Kârî, A. (2002). *Mirkâtü'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâtî'l-Mesâbîh*. Beyrut: Daru'l-Fikr.
- Endelüsî, E. H. M. (1983). *Tuhfetü'l-erîb bimâ fi'l-Kur'ân mine'l-garîb*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî.
- er-Razi, M. E. B. (1995). *Muhtaru's-Sıhhah*. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi.
- Ferahidi, E. A. (ty.). *Kitabu'l-Ayn*. Tahkik: Mehdi Mahzumi, İbrahim Samirai. Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl.

- Firuzabadi, M. M. (2005). *Kamusu'l-Muhit*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale.
- Geze, H. (2009). *Kur'an-ı Kerîm'de "Kizb" (Yalan) Kavramı* (Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Hanbel, A. b. M. (2001). *el-Müsned*. Müessesetü'r-Risale.
- Heyet (1998). *Nadratü'n-Ne'îm fî Mekârimi Ahlâki'r-Rasûli'l-Kerîm*. Cidde: Daru'l-Vesîle.
- Heyet (dorar.net). *Mevsûatü'l-Ahlâki'l-İslâmiyye*. Mevkiu'd-Dureru's-Seniyye ale'l-İnternet.
- Heyet (h. 1404-1427). *el-Mevsûatü'l-Fıkhiyyeti'l-Kuveytiyye*. Kuveyt: Daru'l-Selasil.
- Irmak, M. (2011). *Arap Belâgatında Haber-İnşâ Meselesi* (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul.
- İbn Fâris, A. Z. (2008). *Mu'cemu'l-Mekayisi'l-Luğa*. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye.
- İbn Hacer, A. (h. 1379). *Fethu'l-Bârî*. Beyrut: Daru'l-Marife.
- İbn Manzur, E. F. C. M. (1997). *Lisanu'l-Arab*. Beyrut: Daru Sadr.
- İbn Manzur, E. F. C. M. (h. 1414). *Lisanu'l-Arab*. Beyrut: Daru Sadr.
- İbn Sîde, E. H. A. (2000). *el-Muhkem ve'l-Muhîtü'l-A'zam*. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye.
- İsfahânî, H. M. R. (2012). *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'an: Kur'an Kavramları Sözlüğü*. (Güneş A. ve Yolcu M.) Çıra Yayınları.
- Kadı İyaz, E. F. (2012). *Kitâbü's-Şifâ bî Ta'rifi'l-Hukuki'l-Mustafa*, Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye.
- Kebîsî, A. U (2017). *Mevsûatü'l-Kelimeti ve Ehavêtihi fî'l-Kur'ani'l-Kerîm*. Beyrut: Daru'l-Marife.
- Kefevî, E. B. (2012). *el-Külliyât*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale.
- Keşmîrî, Enver (2005). *Feyzu'l-Bârî ale Sahih-i Buhârî*. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye.
- Kurtubî, A. Ö. (2012). *el-Müfhim şerhu Sahihi Müslim*. Beyrut: Daru İbnu Kesîr.
- Kurtubî, M. A. (1964). *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*. Kahire: Daru'l-Kitabi'l-Misriyye.

- Marulcu, H. T. (2016). *Bâtînî Te'vîl Bağlamında Şîî Takıyye Anlayışı – Ehl-i Sünnet Ve Şîa Kelâmı Bağlamında Bir Değerlendirme–*. Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yıl: 2016/1, Sayı: 36.
- Mustafa Derviş, M. A. (h. 1415), *İ'rabu'l-Kur'an ve Beyânuhu*. Beyrut.
- Nevevî, E. Z. Y. (1998). *el-Minhac Şerhu Sahîh Müslim bin Haccâc*. Beyrut: Daru'l-Marife.
- Önder, Ş. G. ve Yavuz, G. (2021). “Klasik Dönem Arap Dilcilerinin Yalan Kavramına İlişkin Tanımlarının Semiyotik Analizi”. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 30/2 (Aralık 2021). Bursa.
- Râzî, F. (1986). *İsmetü'l-Enbiyâ*. Kâhire: Mektebetü'l-Hanci.
- Râzî, F. (2020). *Mefâtîhu'l-Ğayb*. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Sekkâkî, E. Y. (2011). *Miftâhu'l-ulûm* (Tahkik: Abdülhamit Hindavî). Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Teftâzânî, S. M. Ö. (2017). *Muhtasaru'l-Meânî*. İstanbul: Haşimi Yayınevi.
- Teftâzânî, S. M. Ö. (2019). *el-Mutavvel: Belâgat İlimleri: Meânî* (Z. Çelik Çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Teftâzânî, S. M. Ö. (2020). *el-Mutavvel: Belâgat İlimleri: Beyân-Bedî'* (Z. Çelik Çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Uluman, G. (2019). *Zü'l-yedeyn Hadisi: Tahric ve Tahlil* (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Zebidi, M. M. H. (ty.). *Tacu'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus*. Daru'l-Hidâye.